

Granollers, ciutat agropolitana: recursos agraris i alimentaris del segle XXI

Neus Monllor i Rico (doctora en geografia i medi ambient)

Ponències
Revista del
Centre d'Estudis
de Granollers,
21 (2017), 89-120

89

Resum: Granollers ha viscut històricament vinculada als seus espais agraris propers, una vivència avui perduda pels canvis socioeconòmics que han capgirat les dinàmiques territorials, culturals i productives, tant de la ciutat com de la comarca. Aquest article, que presenta els principals resultats de la Borsa d'Estudi del 18è Memorial Joan Camps, exposa els recursos agraris i alimentaris que conformen la ciutat agropolitana, un espai de relacions nou en què la pagesia torna a ser protagonista en la cadena agroalimentària local, de la qual també són part activa tota la resta d'agents que la componen. S'identifica l'aliment com el fil conductor que connecta la ciutat i el seu món agrari, i es proposa la creació d'un consell alimentari per a la Granollers agropolitana, que actui com a dinamitzador dels múltiples processos que es desenvolupen en aquest àmbit i per valorar el paper estratègic de la ciutat per fomentar la pagesia que l'alimenta.

Paraules clau: alimentació saludable, espai agrari, Granollers, Palou.

Abstract: Granollers has historically been linked to the nearby agricultural areas, something that has now been lost because of the socioeconomic changes which have reversed the territorial, cultural and productive dynamics, both in the city and the region. This article, which presents the main results of the 18th Memorial Joan Camps scholarship, presents the agricultural and food resources that make the city of Granollers a space for new relationships where farmers are once again an important part of the local food chain, as well as other agents that are also an active part in it. It identifies food as the thread that connects the city and the agricultural area, and proposes the creation of a Food Council for the city of Granollers and its agricultural surroundings, which could act as a catalyst for multiple processes that are being carried out in this field and to evaluate the strategic role of the city to promote farming.

Keywords: healthy food, agricultural area, Granollers, Palou.

Data de recepció: gener 2017; versió definitiva: març 2017.

1. Introducció

Aquest article és fruit de la recerca que va rebre la Borsa d'estudi del 18e Memorial Joan Camps l'any 2015. L'objectiu general de l'estudi ha estat identificar els recursos actuals existents a Granollers i a la seva àrea d'influència agropolitana en relació amb el sector agrari per tal de visualitzar una estratègia de desenvolupament local que fomenti la pagesia i l'alimentació saludable.

90

Per tal d'assolir les fites de la recerca, s'ha portat a terme un treball basat en tècniques quantitatives i qualitatives d'anàlisi. S'ha fet una revisió exhaustiva de la literatura específica que emmarca la recerca, s'han analitzat dades estadístiques per mostrar algunes de les tendències agroalimentàries actuals i s'han elaborat entrevistes semiestructurades a agents estratègics del territori per tal de tenir una visió propera, tot i que subjectiva, de la realitat actual.

La recerca neix del plantejament de quatre hipòtesis de treball: 1) Granollers manté recursos agraris locals latents que es poden fer valer en un context postindustrial; 2) el Vallès Oriental és una comarca de tradició agrària que en els últims anys està recuperant una part de la seva essència pagesa; 3) les noves demandes alimentàries del segle XXI (qualitat, proximitat i respecte) són una oportunitat per a l'agricultura periurbana com a generadora de salut i d'economia local, i 4) la preservació d'espais agraris agropolitans alimenta la ciutat des d'una perspectiva multifuncional (aliments, medi ambient, paisatges, nova economia, etc.).

Aquestes hipòtesis de treball es formulen amb la constatació que Granollers és una ciutat dinàmica que ha viscut històricament vinculada als seus espais agraris propers, com la majoria de nuclis de població del món, tot i que els canvis socioeconòmics de les darreres dècades han propiciat una evolució dels models agroalimentaris, que han passat d'uns patrons de proximitat, diversitat i temporalitat, a uns altres basats en la globalitat dels sistemes de producció i consum, en els quals qualsevol lloc del món esdevé potencial productor per a qualsevol mercat.¹ Aquesta pèrdua de localitat en relació amb la generació de les matèries primeres per a l'alimentació, i la seva posterior transformació i consum, ha creat un nou estat de la qüestió al Vallès Oriental i molts altres territoris de la geografia mundial. Des d'un punt de vista territorial, cultural, social i ambiental, les conseqüències negatives i els desequilibris són evidents.²

Ponències
Revista del
Centre d'Estudis
de Granollers,
21 (2017), 89-120

¹ P. MILONE *et al.* (2015).

² J. ROMERO (2002); J. RIECHMANN (2003).

El territori és el mirall de les relacions socioeconòmiques que s'esdevenen en un moment concret i que romanen inscrites amb el pas del temps. La pèrdua d'espais agraris a la ciutat de Granollers i al seu entorn comarcal és un reflex del menyspreu que la pagesia ha patit, i en certa manera continua patint, vers una activitat ancestral, vital i insubstituïble. Sense persones treballant la terra de manera sostenible, l'escletxa saludable del territori s'eixampla i provoca situacions poc desitjables de pèrdua de sòl fèrtil, de tradicions sàvies i de consums responsables.³

Al mateix temps que les societats postmodernes caminen de la mà de la globalitat, també és cert que afloren en infinits llocs del món respostes coherents i argumentades per tal de mantenir i recuperar espais d'equilibri entre la ciutat i el camp, entre allò urbà i allò rural, entre qui produeix i qui consumeix.⁴ La pagesia multifuncional⁵ agafa les regnes per oferir nous productes i serveis a través de mercats alternatius que augmentin el valor afegit de la feina pagesa. En aquest escenari emergeix en els darrers anys la nova pagesia,⁶ una generació de persones que confien en l'equilibri dels models agroalimentaris locals i que treballen per una producció d'aliments justa, saludable i respectuosa. Són dones i homes que creen empreses arrelades al territori i connectades amb les persones que en formen part;⁷ mirades renovades al futur i integrades en les noves dinàmiques socioeconòmiques, tant del món rural com de l'urbà. És en aquesta visió nova de l'activitat agroalimentària on es fonamenta la present recerca sobre els espais agraris i alimentaris de Granollers i del Vallès Oriental.

L'aliment és un dels elements bàsics de les societats, tant de les tradicionals com de les modernes, i és a partir de les relacions entre el territori, les persones i el menjar que es configuren els espais agraris i alimentaris, ara i sempre.⁸ D'aquí sorgeix el concepte de *l'engranatge de l'alimentació conscient*, una tendència que s'argumenta a partir del creixement de la demanda de producte agroalimentari compromès per part d'una ciutadania conscient i del sorgiment de la nova pagesia emergent que dona resposta a aquesta necessitat. Cada dia hi ha més persones que volen produir i consumir sota el paraigua d'un model més sensat, coherent i solidari, a partir dels valors

³ S. PÉREZ-VITORIA (2010); A. BENET (2011); N. MONLLOR (2013).

⁴ S. RAMÍREZ-GARCÍA *et al.* (2016); E. HOLT (2013).

⁵ J. D. PLOEG (2013), p. 129.

⁶ J. D. PLOEG (2008); N. MONLLOR (2011).

⁷ R. BINIMELIS *et al.* (2008).

⁸ X. MEDINA (2010); C. PETRINI (2005).

de la confiança, la proximitat i el respecte, que construeixen aquesta mirada nova que s'identifica com un dels motors actius de la transició vers espais productius més saludables.⁹

92

La constatació d'aquest canvi de paradigma vers models més integrats amb el territori i amb els aspectes més socials i ambientals de les activitats productives, és el que ha motivat l'adopció del marc teòric que proposa Izquierdo¹⁰ en referir-se a les regions agropolitanes, en les quals la pagesia torna a ser protagonista de l'equilibri territorial i sobretot dels espais de contacte entre la ciutat i el camp. És una visió que l'autor defensa com «una nova manera de relacionar sense friccions la ciutat i el camp», i de la qual afirma que per assolir-la cal proveir-se d'un context d'idees diferent, innovador i valent, per promoure una orientació nova del desenvolupament local i regional de l'agricultura. Sota aquesta visió, Izquierdo argumenta que l'agricultura i la ramaderia han de tornar a ser protagonistes en les dinàmiques territorials i han de recuperar el prestigi social i l'autoestima que es mereixen. La visió agropolitana defensa una mirada integradora de la pagesia i la situa com un actor clau en els processos de construcció col·lectiva, tant dels espais rurals com dels urbans.

Amb la mirada posada en la ciutat de Granollers, cobren sentit les quatre premisses que Izquierdo identifica per tal que la pagesia i l'activitat agrària tornin a ser al cor del mapa vallesà. En primer lloc, cal reivindicar que l'agricultura té futur. En segon lloc, cal reiterar que bona part de la viabilitat del sector agrari està en la ciutat. En tercer lloc, cal integrar les explotacions intensives en models sostenibles i territorials que tinguin en compte tots els vectors estratègics, i no únicament l'econòmic. En quart lloc, Izquierdo reivindica que sense *ecocultors* no hi ha paradís natural, és a dir, que sense persones treballant la terra d'una manera saludable, el paisatge idíl·lic que es gaudeix des de la ciutat, simplement desapareix.

Aquests quatre elements conformen l'argumentari agropolità amb una perspectiva de foment de la pagesia actual i d'incentivació de la del futur. Per tant, les empreses agràries que treballin amb un enfocament territorial, segons Izquierdo,¹¹ s'han de caracteritzar per tenir una visió enxarxada de la cadena agroalimentària local, en la qual cada peça és fonamental i totes les parts desenvolupen el seu paper estratègic. La perspectiva agropolitana cerca espais agraris i alimentaris allà on la ciutat els amaga; és l'argumentari per acostar el treball de la terra a les aglomeracions urbanes. És una actitud,

Ponències
Revista del
Centre d'Estudis
de Granollers,
21 (2017), 89-120

⁹ G. DUCH (2010).

¹⁰ J. IZQUIERDO (2008), p. 30.

¹¹ J. IZQUIERDO (2008), p.72.

un tarannà. Defensar la mirada agropolitana per a una ciutat com Granollers és apostar per la salut dels seus espais agraris, i per la salut de les persones que habiten l'urbs. És una manera de treballar el desenvolupament local des de l'organització de xarxes d'empreses que cooperen i comparteixen valors. Aquesta concepció reivindica la governança que representen les ciutats i els seus agents, per la implicació en un canvi de model agroalimentari en el qual la ciutadania agafa una posició activa en la resolució de conflictes i la solució de problemes.¹² En un escenari de crisi sistèmica, la visió agropolitana és un argument imprescindible per definir l'estratègia agroalimentària de la ciutat i és un marc teòric per treballar de manera holística la realitat dels espais agraris vallesans.

2. L'activitat agrària al Vallès Oriental

El lloc que actualment ocupen els espais agraris vallesans és el resultat de les dinàmiques socioeconòmiques de les darreres dècades. La seva essència rural s'ha vist transformada de manera brusca, entre altres motius, per la proximitat a la ciutat de Barcelona i la seva àrea metropolitana, que va desencadenar una necessitat imperiosa d'expansió, tant dels espais residencials com dels industrials. El Vallès Oriental és una de les comarques catalanes que han experimentat una evolució més dràstica de l'essència agrària, tant en el territori com en la seva gent. El passat vinculat a la terra s'ha anat diluint en un present en què la pagesia ha de fer-se un lloc entre l'entramat urbanitzat i caòtic de la xarxa de zones residencials i industrials, de vies de comunicació, de nous espais de serveis, etc.

L'inici d'aquests canvis es pot identificar a finals del segle XIX i es basa principalment en dos motius. El primer, la crisi de la fil·loxera i la consegüent transformació agrària que va comportar en una societat pagesa fortament vinculada al conreu de la vinya;¹³ i el segon, la demanda de sòl urbà, tant industrial com residencial, sobretot durant la segona meitat del segle XX, quan comença la urbanització que transforma de manera irreversible el paisatge d'una comarca tradicionalment agrària. És un paisatge que encara roman en la retina històrica de la seva gent, ja que tal com Paül descriu, «malgrat que els components territorials dominants a la plana vallesana ja són avui dia les residències, les indústries o les infraestructures, el "paisatge típic" i "característic" del Vallès és l'agrari».¹⁴

¹² J. IZQUIERDO (2008), p. 91.

¹³ J. PLANAS (2015).

¹⁴ V. PAÜL (2008), p. 82.

Aquesta evolució socioeconòmica es fa més que evident en analitzar les dades del PIB agrari de la comarca, que l'any 2014 se situa en un 0,3 %, una dada que posiciona el Vallès Oriental com una de les comarques catalanes que menys aportació reben del PIB agrari en relació amb el total del pes de la seva economia comarcal, i desplaça el dinamisme econòmic cap al sector industrial, sumat a un creixent procés de terciarització.¹⁵ Aquesta dada mostra una comarca gairebé invisible des d'un punt de vista de producció agrària, fet que contrasta amb la importància multifuncional dels seus espais rurals i agraris, imprescindibles per a un territori saludable i equilibrat.¹⁶

L'evolució del cens agrari mostra la reducció d'explotacions agràries des de l'any 1989 fins al 2009, el nombre de les quals va passar de 3.488 fins a 983, mentre que la superfície agrària útil ha davallat en el període 1989-1999, però ha augmentat el 2009 (taula 1). Aquestes dades mostren que les explotacions agràries del Vallès Oriental s'han reestructurat i han incrementat la seva dimensió física en un procés semblant a la resta del país, on cada vegada hi ha menys persones treballant la mateixa terra.¹⁷

Ponències
Revista del
Centre d'Estudis
de Granollers,
21 (2017), 89-120

Taula 1. Evolució del nombre d'explotacions agràries i de la superfície agrària útil al Vallès Oriental (1989-2009)

	1989	1999	2009
Explotacions agràries	3.488	1.322	983
Superfície agrària útil (SAU)	14.526	13.285	15.303
SAU / Explotació agrària	4,2	10,0	15,6

Font: cens agrari 1989, 1999 i 2009 (Idescat).

Pel que fa a les explotacions ramaderes, la taula 2 mostra una evolució similar. S'hi aprecia com es redueix el nombre d'explotacions, de 1.446 l'any 1989 fins a 477 l'any 2009. En relació amb el model productiu, s'observa una concentració de les unitats ramaderes, que passen de 39 l'any 1989 a 96 l'any 2009. Aquesta tendència respon a la lògica de la intensificació i de la modernització de les estructures agràries de la comarca.

¹⁵ CATALUNYA CAIXA (2015).

¹⁶ J. MONTASELL (2006).

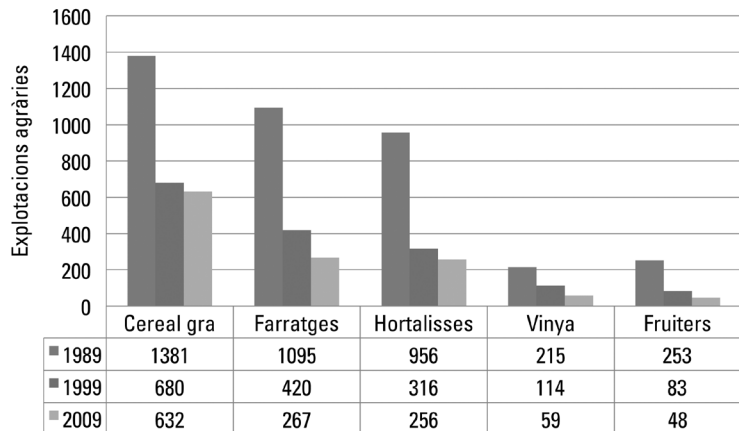
¹⁷ I. ALDOMÀ (2009).

Taula 2. Evolució del nombre d'explotacions ramaderes i de les unitats ramaderes al Vallès Oriental (1989-2009)

	1989	1999	2009
Explotacions amb ramaderia	1.446	692	477
Unitats ramaderes	56.348	55.828	45.783
Unitats ramaderes / Explotació ramadera	39	81	96

Font: cens agrari 1989, 1999 i 2009 (Idescat).

Pel que fa a la tipologia de conreus, l'agricultura vallesana s'ha concentrat en els darrers anys en la producció cerealística. Altres tipus de conreu que havien tingut molta rellevància anteriorment, com els farratges, les hortalisses, la vinya o els fruiters, actualment han perdut protagonisme. El gràfic 1 mostra l'evolució dels conreus al Vallès Oriental entre els anys 1989 i 1999.

Gràfic 1. Evolució del tipus de conreu al Vallès Oriental (1989-2009)

Font: cens agrari 1989, 1999 i 2009 (Idescat).

En paral·lel al procés de pèrdua i intensificació de les explotacions agràries de la comarca, s'identifica una tendència greu vers l'envelliment de la població agrària. El relleu de les explotacions agràries familiars es ressent d'un model productiu que no incita les generacions més joves a continuar la tradició pagesa. Aquest fet ha estat estudiat a partir de les dades del cens agrari per Viure,¹⁸ que constata que a Catalunya l'índex de recanvi generacional del sector agrari català és només de 7,7 titulars de menys de 35 anys per cada

¹⁸ J. VIURE (2015).

100 de 55 o més, que ha caigut un 41 % en el període intercensal des de 1999 a 2009, i que al Vallès Oriental és encara més baix: un 4,6 %, amb una caiguda del 65,4 %. Aquestes dades mostren el poc dinamisme estructural pel que fa al rejuveniment de la pagesia en aquest període intercensal.

Més enllà de les dades que mostra el cens agrari, el Vallès Oriental es caracteritza cada vegada més per unes produccions dirigides al mercat local, en les quals destaquen sobretot els conreus de llegums i horta. La bona qualitat del sòl, el clima benigne a la major part del territori, la bona disponibilitat d'aigua i les relacions entre la pagesia tradicional, han possibilitat la creació i el manteniment d'una gran biodiversitat hortícola.¹⁹ En aquest sentit, el Vallès Oriental és una comarca que malgrat l'erosió de moltes de les seves explotacions agràries, ha mantingut un important vincle amb la tradició pagesa arrelada als horts, ja siguin professionals o d'autoconsum. Una de les característiques més significatives d'aquestes varietats d'horta és que estan totalment adaptades a les particularitats del territori vallesà, i és per aquest motiu que des de diferents entitats se n'està potenciant l'ús, des d'un punt de vista productiu.

Una de les forteses del sector hortícola de la comarca és el treball col·lectiu que fa anys que s'està elaborant al voltant de les varietats locals, sobretot de mongeta i tomàquet. Entre altres iniciatives, destaca la tasca que porta a terme l'entitat Llavors Orientals, que treballa per recuperar i reivindicar les llavors de varietats locals en perill de desaparició i que ara es tornen a sembrar als camps de la comarca. Llavors Orientals, juntament amb els ajuntaments de Granollers i de Santa Eulàlia de Ronçana, el Consell Comarcal del Vallès Oriental, Slow Food Vallès Oriental, La Magrana Vallesana i el Museu de Ciències Naturals, estan treballant de manera coordinada en el Banc de Llavors del Vallès Oriental, pel tal de conservar bona part de les llavors de varietats antigues identificades en els darrers anys, així com per fer valer l'agrobiodiversitat cultivada de la comarca.

En relació amb la valoració de les produccions locals, destaca el *Catàleg de productors artesans del Vallès Oriental*, una bona mostra dels productes agroalimentaris del Vallès Oriental, en el qual es recullen moltes de les empreses agroalimentàries que ofereixen producte artesà i de qualitat. Està editat pel Consell Comarcal del Vallès Oriental i forma part de les accions que es promouen en el marc de la Xarxa de Productes de la Terra. Al catàleg es recullen un total de 60 productors artesans classificats en les categories de: 1) vins, caves i cerveses; 2) carn fresca i embotits; 3) pa, pasta i ous; 4) fruita seca; 5) productes d'horta i del camp; 6) làctics, i 7) pastisseria i xocolateria.

¹⁹ J. PUIG (2015).

Conreu de varietats locals de mongeta a l'Ametlla del Vallès. Fotografia: Jordi Puig, agost 2014.

Per la seva banda, també s'ha publicat recentment la *Guia documental dels productes del Vallès Oriental*, editada per les biblioteques de Granollers, una síntesi dels principals productes agrícoles basada en la tradició mediterrània de la comarca, vinculada al cereal, l'oliva i la vinya. A més a més, s'identifiquen els productes agroalimentaris més característics, com són els llegums, l'horta i la fruita. En aquesta publicació es parla dels productes en general sense especificar cadascun dels productors, tal com es fa en el Catàleg de Productors Artesans del Vallès Oriental.

Una fotografia optimista de la pagesia vallesana mostra un sector dinàmic que s'adapta als nous temps. Molts pagesos i pageses estan apostant per la qualitat dels seus productes i per fer-los arribar directament al final de la cadena de valor. Aquesta mirada vers la proximitat i el sentit comú és la que està obrint les portes perquè cada vegada més persones puguin accedir a aquests productes. Tot seguit s'exposen quins són els espais rurals de la Granollers agropolitana on es produeixen aquests aliments.

3. Els espais rurals de la Granollers agropolitana

Les principals dades del cens agrari exposen una evolució de l'estructura agrària comparable al procés que s'ha viscut a la major part de països europeus en els darrers trenta anys, que es pot resumir, des d'un punt de vista territorial, en una extensió de les zones urbanes, una tendència en l'ús del

sòl a la mecanització i la intensificació de l'agricultura en zones limítrofes a àrees urbanes i una tendència en l'ús del sòl a l'abandonament de les zones rurals i a la reforestació, especialment important a la bioregió mediterrània.²⁰

Aquesta evolució és la que ha donat forma a una nova configuració dels espais agraris i de les seves funcions. Seguint l'argumentari d'Izquierdo,²¹ es diferencien tres tipologies de medi rural, en relació amb els espais urbans i naturals:

1) *Espai naturrural*: l'espai en què el camp i la natura es relacionen de manera simbiòtica i interdependent, tot i que la major part de l'activitat agrària està en procés d'abandonament, ja sigui per la baixa productivitat, per la distància a la ciutat o per la despoblació rural. Al mateix temps, són espais amb graus molt elevats d'agrobiodiversitat.

2) *Espai rural*: l'espai agrari per excel·lència, actualment amb una alta presència d'activitat agrària orientada a una producció intensiva, industrial i especialitzada, amb la consegüent degradació dels recursos naturals, com són l'aigua i el sòl. Són espais caracteritzats per la fragmentació territorial i els constants conflictes en l'ús del sòl. D'altra banda, són espais fèrtils i productius, en molts casos propers a la ciutat i els seus mercats.

3) *Espai rururbà*: la zona de barreja entre la ciutat i el camp, la interfície entre l'asfalt i la terra. Els límits són difusos i el grau de conflictivitat per l'ús del sòl acostuma a ser molt elevat. La proximitat a la ciutat els converteix en espais de connexió social i ambiental, entre la pagesia i la ciutadania. És l'espai també anomenat periurbà.

Cadascun d'aquests espais representa unes relacions diferents amb la ciutat, que Izquierdo descriu detalladament per al cas asturià. Pel que fa a les tipologies de medi rural en el cas de la ciutat de Granollers i del Vallès Oriental, s'identifiquen també aquestes tres tipologies d'espais. Una de les principals aportacions de la visió agropolitana és que cada espai compleix la seva funció i que tots tres són imprescindibles. Per tant, des d'un punt de vista de ciutat agropolitana, cal integrar-los amb una renovada visió de ciutat. Tot seguit es detallen els espais rurals de la Granollers agropolitana.

En primer lloc, i com a espais més allunyats de la ciutat, se situen els espais naturrurals de la Granollers agropolitana. L'horitzó granollerí mostra com a teló de fons muntanyes que atresoren els tan preuats territoris *naturrurals*,

²⁰ J. MARULL et al. (2008).

²¹ J. IZQUIERDO (2008), p. 23.

la majoria convertits ara en espais naturals. La major part tenen figures de protecció, herències vives de la tradició conservacionista que les va crear des d'una perspectiva d'espais intocables i evocadors d'una natura verge. Aquesta visió ha evolucionat en els darrers anys i tendeix a integrar cada vegada més les activitats antròpiques amb l'espai natural.

En el cas de Granollers aquests espais són les serralades del Montseny, Montnegre i Corredor, la serra de Marina, Puiggraciós i els cingles de Bertí, els que emmarquen el paisatge *naturrural*. En aquestes muntanyes les agrícoles i ramaderies tradicionals han anat perdent protagonisme i abandonant el seu caràcter productiu. Tot i la seva davallada, cal tenir en compte que en els espais naturals protegits, com en el del Montseny, s'ha observat una presència rellevant de varietats locals en explotacions agràries que mantenen l'essència tradicional adaptada a aquests llocs i heretada dels seus ancestres.²²

Per tant, els espais més propers a les zones naturals són joies productives que cal potenciar tant des d'un punt de vista de producció d'aliments com de conservació del territori i la cultura. Aquest és un dels arguments que motiven els que encara hi són a no plegar, i els que hi entren de nou a confiar en el futur de la seva activitat. En aquests espais *naturrurals*, actualment treballen experiències com els pastors del pla de la Calma, en Ramon Buscàs i en Daniel de la Cortada; la formatgeria de Can Gorgs, en Xavi de la Segimona, al Montseny; la producció de làctics de la Liliana i en Cèsar de Can Ponet i els cabrits i xais d'en Josep Maria de can Terradas, tots dos al Montnegre; els parcs de les olors del Serrat i Vall de Ros a l'àmbit de Riells i el Secret del Bosc a cavall del Montnegre i el Corredor, per posar-ne alguns exemples.

En segon lloc, emanen els espais rurals de la Granollers agropolitana. Com en el cas asturià, aquests espais estan dominats pels conreus intensius, sobretot de farratges i cereals, fruit d'una reestructuració agrària que ha forçat la pagesia a créixer i especialitzar-se en un mercat global deslligat de les dinàmiques tradicionals dels sistemes agroalimentaris locals. El model agroindustrial és el que dona cabuda a la majoria de les explotacions agràries dels espais rurals de la Granollers agropolitana; són les extensions de monocultiu que mantenen el territori actiu des d'una visió agrarista, però que al mateix temps simplifiquen la complexitat necessària que reclama una producció sostenible d'aliments. A la Granollers agropolitana són les planes agràries dels municipis de l'Ametlla del Vallès, Canovelles, Cardedeu, les Franqueses del Vallès, Llinars del Vallès o Mollet del Vallès, entre d'altres.

²² J. Puig (2013).

Són espais actius des d'un punt de vista productiu, amenaçats constantment per la trama urbana i fràgils des d'una visió estructural, sobretot per la manca de relleu generacional de les explotacions agràries familiars.²³

Malgrat l'omnipresència d'aquests paisatges que s'estenen a banda i banda de les vies de comunicació i que per tant són molt evidents als ulls de la ciutadania urbana, la seva viabilitat es qüestiona des d'un punt de vista de crisi sistèmica. El model agroindustrial, que roman només per als més forts, força les explotacions agràries a redimensionar-se contínuament per assolir els estàndards del mercat productivista. Aquest paisatge rural de monocultius es barreja amb una tendència a l'abandonament de les unitats productives que no són capaces d'adaptar-se als canvis i que han d'anar plegant.²⁴ Segons Izquierdo, la regió agropolitana ha de ser capaç d'introduir indicadors de sostenibilitat en aquests models per integrar-los d'una manera progressiva en un sistema agroambiental més sostenible.²⁵

En el cas de Granollers, i vinculada a l'agricultura dels espais més rurals, és interessant l'evolució que està fent la Cooperativa Agrària del Vallès, que en els darrers anys està donant suport a una bona part dels socis perquè introdueixin millores en les seves explotacions agràries per tal d'integrar-les d'una manera més natural en l'entorn i millorar els paràmetres de qualitat de les seves produccions. Aquest pas ha suposat, entre altres coses, el foment de produccions locals i ecològiques, que es venen directament a les botigues de Sabadell, les Franqueses del Vallès i Vilanova del Vallès, i que tenen molt bona acollida del consumidor final.

D'altra banda, aquests espais també són l'escenari d'una nova onada d'experiències agràries amb criteris agroecològics, que està canviant el mapa de la producció agroalimentària de la comarca. Són majorment produccions hortícoles que fan venda directa, sobretot als mercats, en cooperatives de consum o a través dels menjadors escolars ecològics, i que en molts casos recuperen varietats antigues d'hortalisses i llegums. És el sorgiment d'una nova pagesia, de persones majorment noves al sector, però també de joves que reconverteixen les explotacions agràries familiars. Se n'identifiquen alguns exemples: can Gual, a l'Ametlla del Vallès; cal Cerdà o l'Horta de la Fanecada, a Cardedeu; la Kosturica, a Canovelles; Hortesania, a la Garriga; la Verdolaga, a les Franqueses del Vallès; can Quimet Gall, a Lliçà d'Amunt, o el Rave Negre, a Mollet del Vallès.

²³ J. VIURE (2015).

²⁴ J. D. PLOEG (2013).

²⁵ J. IZQUIERDO (2008), p. 163-184.

En tercer lloc, i més propers a la ciutat, es classifiquen els espais rururbans de la Granollers agropolitana, establerts com les interfícies entre la part urbanitzada i tot allò que mostra signes de ruralitat i producció agrària. Són els espais agraris periurbans.²⁶ En el cas del Vallès Oriental hi ha dos espais emblemàtics que voregen les dues ciutats més importants: Gallecs, en el cas de Mollet del Vallès, i Palou, en el cas de Granollers. Amb dinàmiques històriques radicalment diferents, i separats geogràficament i simbòlicament pel coll de la Manya, aquests espais periurbans emergeixen com a símbols d'una mirada nova a les relacions del camp i la ciutat. Gallecs, amb una realitat consolidada fruit d'unes lluites històriques que l'han enfortit com a espai agrari,²⁷ i Palou amb una realitat que mira al demà amb projectes nous que reforcin el caràcter productiu i multifuncional de l'espai agrari.²⁸

La classificació dels espais rurals en aquestes tres categories sembla que relegui l'espai productiu a allò que no està a la vora de la natura ni a la vora de la ciutat, però justament la visió agropolitana planteja el contrari. La producció d'aliments ha de ser un argument de qualsevol espai del territori, sempre tenint en consideració el més òptim per a cada tipologia de producció. En aquest sentit, s'ha de tenir en compte que el sòl agrari del Vallès Oriental és un bé d'un valor incalculable, ja que està sotmès a múltiples pressions. Per una banda, a l'abandonament de les terres conreades i pastures de les zones muntanyoses, que n'ha provocat la reforestació i limita la producció agrària a les terres baixes. Per l'altra, aquestes terres baixes al llarg dels corrents aquífers, les més fèrtils per a l'agricultura i l'horta, han estat fortament urbanitzades.²⁹

Per tant, el lloc dels espais agraris vallesans és en constant transformació. La Granollers agropolitana s'identifica com la suma dels tres espais rurals que argumenta Izquierdo i que coincideixen amb Marull. Són espais que desenvolupen funcions diferents i totalment complementàries, totes enxarxades en un sistema complex basat en la interrelació d'elements antròpics i ecològics que se sustenten per l'intercanvi entre les societats humanes i els sistemes naturals.³⁰

²⁶ J. MONTASELL (2013).

²⁷ J. GORDI (2003).

²⁸ AJUNTAMENT DE GRANOLLERS (2014).

²⁹ J. MARULL *et al.* (2014), p. 7.

³⁰ J. MARULL *et al.* (2008), p. 440.

4. El paratge rural de Palou

Tal com s'ha identificat en l'apartat anterior, el paratge rural de Palou és l'espai rururbà de la ciutat de Granollers, el més rellevant i el que encara mostra a la ciutadania el paisatge agrari d'una activitat històricament vinculada a la ciutat, tan imprescindible com moltes vegades invisible als ulls de qui la desconeix. Justament per valorar i potenciar el caràcter estratègic de Palou, l'Ajuntament de Granollers fa anys que treballa per dinamitzar Palou com un espai multifuncional en el qual siguin compatibles les activitats productives i les de gaudi, com són les esportives o culturals.

En aquest sentit, el Pla d'Ordenació Urbanística Municipal de Granollers³¹ aposta per la preservació de bona part de l'espai agrari de la ciutat i centra la seva atenció a fer valer Palou, que concentra el 82% de la superfície agrària del municipi. En els darrers anys, aquesta voluntat s'ha vist copsada per la publicació de diferents documents i estratègies per argumentar la necessitat de dedicar recursos als espais agraris de la ciutat. Entre altres tasques, s'ha portat a terme el Projecte estratègic del sector agrari de Pla de Palou: el projecte agrourbà del pla de Palou (2008), la participació en el projecte EUROSCAPES (2008–2012),³² l'estudi de viabilitat de l'agrobotiga de Granollers (2011) i la contractació d'un enginyer agrònom com a agent d'ocupació i desenvolupament local per portar a terme l'estratègia de dinamització dels espais agraris de la ciutat de Granollers.

Ponències
Revista del
Centre d'Estudis
de Granollers,
21 (2017), 89-120

Paratge rural de Palou, l'espai rururbà de la Granollers agropolitana. Fotografia: Vicenç Planas, març 2013.

³¹ AJUNTAMENT DE GRANOLLERS (2007).

³² EUROSCAPES va ser un projecte europeu amb l'objectiu de crear una xarxa de gestió dels paisatges europeus que desenvolupi una estratègia de gestió innovadora, sostenible i transferible a altres regions d'Europa.

L'aposta queda reflectida en un *Butlletí* municipal de l'any 2014 en què es presenta el compromís polític de dedicar esforços i recursos a Palou i es detalla que cal "considerar Palou molt més enllà del seu interès natural i patrimonial; entendre'l com un espai on és possible reactivar l'activitat agrària; aprofitar per recuperar varietats de productes tradicionals que s'havien perdut; consolidar i ampliar circuits per comercialitzar els productes de Palou (...).³³ Aquest interès de l'Ajuntament per treballar per un futur vinculat als espais agraris de la ciutat coincideix amb els resultats del procés de participació que es va portar a terme per elaborar el Pla de paisatge de Granollers,³⁴ que entre les deu principals apreciacions que la ciutadania de Granollers feia, destaca la que fa referència a l'àmbit de Palou i al seu paisatge agrícola.

Finalment, el document marc que actualment enfoca el rumb de l'espai agrari és el Pla estratègic de Palou (2015), una eina de planejament que articula les accions a seguir per tal que el Palou de l'any 2025 s'assembli al que el procés participatiu d'anàlisi, reflexió i proposta ha constatat en el document, per tal de possibilitar la continuïtat de Palou com un espai agropolític imprescindible.

L'anàlisi de l'evolució de les dades del cens agrari mostra com al municipi de Granollers es van reduir a més de la meitat les explotacions agràries en el període censal 1989-1999, i que aquest canvi és força menor entre els anys 1999 i 2009 (taula 3). Actualment hi ha censades 40 explotacions agràries, tot i que només es comptabilitzen menys de la meitat de professionals.

Taula 3. Evolució de les explotacions agràries a Granollers (1989-2009)

	1989	1999	2009
Explotacions amb ramaderia	41	27	25
Explotacions sense ramaderia	72	22	15
Total d'explotacions agràries	113	49	40

Font: cens agrari 1989, 1999 i 2009 (Idescat).

Segons el Pla Estratègic de Palou, Granollers té classificat un 43 % del sòl com a no urbanitzable, del qual el 29 % són conreus i el 13 % és terreny forestal. De les 358 hectàrees de conreu, el 98 % són de cereals i altres cultius extensius, fet que mostra la tendència vers les produccions intensives i

³³ AJUNTAMENT DE GRANOLLERS (2014).

³⁴ I. NAVARRO i M. VALDELVIRA (2013).

especialitzades; cal tenir en compte que un 40 % de la superfície agrícola és de regadiu, tot i que la majoria de les parcel·les actualment no es reguen i per tant veuen reduït el seu potencial agronòmic i productiu.

En referència a la propietat de la terra, Palou mostra una estructura excessivament fragmentada, amb 292 propietaris diferents amb una mida mitjana d'1,2 hectàrees per titular i 0,5 hectàrees per parcel·la. També és rellevant el fet que el 68 % dels propietaris tenen menys d'1 hectàrea en propietat. Aquesta estructura posa de manifest una atomització de la propietat que no es reflecteix en el treball de la terra, atès que cada vegada hi ha menys pagesia en actiu. Només el 24 % del sòl agrícola és gestionat pel mateix propietari o un familiar directe i sovint les terres són cedides o gestionades a precari, sense contracte d'arrendament i sense contraprestació econòmica. La Declaració Única Agrària (DUN)³⁵ de 2016 recull un total de 49 titulars que declaren alguna propietat. La taula 4 mostra els principals conreus de Granollers que ocupen el 75 % de la superfície declarada, amb un total de 375,61 hectàrees; s'hi observa l'omnipresència dels cereals i cultius extensius, i la poca presència de conreus com l'horta o els arbres fruiters.

Ponències
Revista del
Centre d'Estudis
de Granollers,
21 (2017), 89-120

Taula 4. Principals conreus a Granollers (2016)

Conreu	Hectàrees	%
Ordí	129,98	35
Blat tou	70,74	19
Civada	24,45	7
Colza	19,57	5
Faves i favons	19,29	5
Alfals	9,36	2
Horta	7,53	2
Total pral. conreus	280,92	75
Total DUN 2016	375,61	100

Font: DUN 2016 a través de l'oficina comarcal del DARP del Vallès Oriental.

Segons el Pla Estratègic de Palou, a banda de les activitats agràries, a Palou es tenen identificades 32 activitats econòmiques, principalment localitzades al voltant de la carretera del Masnou (BP-5002). La majoria són empreses de serveis dedicades al comerç, tallers, hostaleria i jardineria, tot i que també n'hi ha d'industrials (empreses de gestió de residus, fabricació de materials de la construcció o fabricació de mobles). Hi destaca una agrobotiga que subministra material per als professionals, així com diversos restaurants que ofereixen o podrien oferir producte de Palou.

³⁵ La DUN és la declaració anual que ha de realitzar la persona titular d'una explotació agrària que vulgui sol·licitar els ajuts públics que provenen de fons comunitaris i que es tramita a través del Departament d'Agricultura de la Generalitat de Catalunya.

La realitat de l'activitat agrària de Palou es va sintetitzar en un procés participatiu engegat l'any 2012, que va donar lloc al document: «Anàlisi de l'activitat agrària a Granollers», elaborat per l'Ajuntament de Granollers, on s'identifiquen com a principals punts forts temes com el tradicional caràcter agrari de Palou, la superfície agrària protegida pel planejament urbanístic o l'oportunitat multifuncional que representa aquest espai per a la ciutat. A aquests fets, cal sumar la bona imatge que en té la ciutadania i una demanda creixent per comprar els productes agroalimentaris que s'hi produeixen. Per la seva banda, també s'identifiquen alguns punts febles, com ara l'atomització de la propietat i la baixa cooperació amb els productors, la poca orientació al mercat local o el reduït nombre de professionals que viuen del sector agrari.

La diagnosi anterior és la que va motivar l'Ajuntament a engegar un procés participatiu per tal de definir el Pla Estratègic de Palou (2014). Aquest procés també identifica diferents punts forts i febles que reafirmen el que ja es va explorar l'any 2012 en la diagnosi inicial. Pel que fa als punts forts, destaquen «Entorn natural i paisatge», «Activitat agrària» i «Relacions i potencial humà», ítems que posen sobre la taula el valor de l'espai com a recurs de gaudi de la ciutadania i com a plataforma productiva d'aliments. Per la seva banda, els punts febles de més pes són «Manca d'infraestructures i serveis», «Manca de dinamisme com a poble» i «Impactes i degradació de l'entorn», mostra d'un espai mancat d'activitat i amb un aire d'abandonament que el frena a portar a terme activitats noves.

Del procés de participació s'identifiquen 3 visions i 8 objectius estratègics, en els quals la necessitat de revitalitzar l'espai agrari se situa com una peça fonamental per tal de crear un poble actiu així com un lloc per descobrir. La primera visió del Pla Estratègic, «Un espai agrari dinàmic i ple d'activitats», té per objectiu dinamitzar l'activitat agrària com una activitat econòmica viable. Es plantegen qüestions com l'accés a la terra, l'augment del potencial de regadiu, la diversificació i el valor afegit a la producció agrària i el foment d'altres activitats econòmiques compatibles amb l'espai agrari. Pel que fa a la segona visió, «Un poble dinàmic», es tenen en compte temes relacionats amb l'accés a l'habitatge, la identitat dels habitants de Palou i la millora en la qualitat de vida de la zona. Finalment, amb la tercera visió, «Un lloc per descobrir», es vol fer valer elements d'interès com ara les infraestructures de reg, i ja se n'ha fet un estudi de gestió.³⁶

³⁶ AJUNTAMENT DE GRANOLLERS I ESPIGALL (2014).

Fins a la data, el projecte que té més visibilitat és la creació de la marca de qualitat Productes de Palou, que es va endegar l'any 2014.³⁷ Segons el reglament d'ús, la marca Productes de Palou inclou els «productes alimentaris d'origen animal, verdures, hortalisses i llegums, i altres productes hortícoles comestibles preparats per al consum o conservació, que hagin estat produïts a Palou i que s'identifiquen d'acord amb els criteris proposats per l'Ajuntament». Actualment formen part de la marca Productes de Palou 13 productors agroalimentaris, 11 comerços i 6 restauradors de Granollers, que produeixen, elaboren o venen els productes de Palou.

Els comerços adherits a la marca de qualitat són els següents: El Cistell de la Terra, Ca la Marga, La Perla del Vallès SA, la Magrana Vallesana, L'Hort de Palou, Aviram Jessica, Avirall SCP, La Clotxa, Fruiteria Capdevila, Fruites Tres Torres i Servifruit; la majoria coincideixen amb els identificats per les persones entrevistades en demanar-los on trobar producte local a Granollers. Pel que fa als restaurants que cuinen amb productes de Palou, hi estan adherits: La Font, Fonda Europa, la Rectoria de Palou, Torre de les Aigües, El Trabuc, Anònims, Roca Umbert i Denominació d'Origen, a Granollers, i Can Major, a Montmeló. La taula 5 mostra els productes i els productors que formen part del segell de qualitat.

Ponències
Revista del
Centre d'Estudis
de Granollers,
21 (2017), 89-120

Taula 5. Productes de Palou amb segell de qualitat (2017)

Producte agroalimentari	Productors	Nombre de productors
Cigrons	SAT Palou	1
Horta variada	Jordi Pratginestós, L'Hort de Palou, Pere Figuls	3
Llet	Granja Ventosa	1
Mel	Mel l'Abella Reina	1
Mongeta del ganxet	Can Perdiu, Francesc Xavier Tor, Isidre Catafal, Jaume Guinart, SAT Can Pla	5
Ous	Cal Mariné	1
Pollastre ecològic	Can Pep Julià	1
Formatge artesà	Caseus Afinadors	1
Vi	Oriol Artigas	1

Font: Ajuntament de Granollers.

La taula 5 mostra els productors agroalimentaris actuals de Palou. S'hi observa que la majoria són de mongeta del ganxet i d'horta variada. Aquests productors venen en algunes de les botigues de Granollers, però la majoria tenen el seu mercat en la gran distribució, i perden així la traçabilitat del producte, sobretot el d'horta. Una de les accions que es recull al Pla Estratègic de Palou és obrir una agrobotiga amb productes del territori al Pla de Palou,

³⁷ Per a més informació: <https://productesdepalou.wordpress.com>.

tal com s'ha fet a l'Espai Rural de Gallecs. Aquest és un projecte a mitjà termini, que manté l'objectiu de fomentar tant la producció com el consum local de productes agroalimentaris.

Pel que fa als productes animals, destaca la Granja Ventosa, que, malgrat totes les pressions de la zona, continua la seva activitat de venda de llet crua de vaca directament al consumidor, que la recull a la granja. S'ha de tenir en compte que és una de les poques explotacions lleteres a Catalunya que ven llet crua de vaca directament al client final. També és un cas excepcional la granja Can Pep Julià, que és la primera activitat agrària de Granollers amb certificat del Consell Català de la Producció Agrària Ecològica i l'única al Vallès Oriental que produeix pollastres ecològics. Els pollastres que produeix es venen a botigues, restaurants i grups de consum organitzats, com ara la Magrana Vallesana o Cardedeu Autosuficient.

Fruit de la feina que s'està portant a terme des de l'Ajuntament de Granollers, durant l'any 2017 s'afegeixen a la marca de qualitat dos productors nous. D'una banda, un elaborador de vi a partir de raïm produït a Palou, l'Oriol Artigas. El vi, de moment, no podrà formar part de la DO Alella perquè s'elabora en un celler de l'Ametlla del Vallès. De l'altra, un elaborador de formatge, a partir de la llet de la Granja Ventosa, Caseus Afinadors, una empresa especialitzada en l'afinació i distribució de formatges artesans que arrenca una experiència productiva innovadora en elaborar el seu propi producte.

Aquestes dues experiències, sumades a la recent conversió a ecològic dels pollastres de Can Pep Julià, a la venda directa de llet fresca de can Ventosa i a l'aposta de diferents productors per la DO mongeta del ganxet, són una mostra de la direcció cap on camina el paratge rural de Palou. La necessitat de crear empreses arrelades al territori i la demanda creixent d'aquests productes de qualitat estan configurant un escenari nou per a la Granollers agropolitana, que està veient com un dels seus espais agraris més emblemàtics articula propostes innovadores per proveir la ciutat de productes saludables i de proximitat.

5. Recursos agraris i alimentaris de la Granollers agropolitana

Els espais agraris són espais multifuncionals, però sobretot s'articulen per produir aliments com a resultat final d'una tasca mil·lenària que es reinventa a diari de la mà de les persones que s'hi dediquen.³⁸ En aquest sentit, el Vallès Oriental ha estat tradicionalment una terra fèrtil on l'agricultura i la

³⁸ J. MONTASELL (2009).

ramaderia han modelat el paisatge al llarg dels segles i on la societat encara manté un discurs col·lectiu amb relació al manteniment d'una identitat i d'uns paisatges fruit de la tasca pagesa.³⁹

Avui dia, un dels principals canvis que està experimentant la pagesia és la transformació dels complexos sistemes de producció i de consum.⁴⁰ Els sistemes agroalimentaris previs a la revolució verda se sustentaven en les relacions locals dels agents de la cadena agroalimentària. Les distàncies, físiques o humanes, eren més curtes i no hi havia lloc per a grans desplaçaments. A poc a poc, i fruit de la modernització dels processos productius i de transport, els sistemes agroalimentaris s'expandeixen amb una tendència que sembla que ha perdut la definició dels seus límits.⁴¹ És en aquesta tessitura de pèrdua del sentit comú quan es reivindiquen els sistemes agroalimentaris locals com a resposta del territori per poder produir i consumir aliments saludables amb criteris de qualitat, respecte i sostenibilitat.

Amb relació a la Granollers agropolitana, és necessari identificar quins són els elements que formen part del sistema agroalimentari local per tal de visualitzar una estratègia territorial que fomenti unes relacions saludables entre la majoria dels actors de la cadena de valor del producte agroalimentari. Per tal de fer aquest exercici, s'han identificat diferents tipologies d'actors, emprant com a node la ciutat de Granollers, que és el focus d'atenció de la present investigació.

Pel que fa a la part productiva, i tal com ja s'ha exposat anteriorment, Granollers s'emmarca en una comarca amb una forta història agrària i amb un present incert quant als usos del sòl i la producció d'aliments. En aquest sentit, i més enllà de les produccions industrials de les quals es perd el sentit en ser part d'un mercat global, la recerca se centra en els productors de matèria primera per al mercat local, els que tenen noms i cognoms, els que es poden identificar a la parada del mercat o al prestatge del comerç local.

Tal com s'ha exposat anteriorment, al Vallès Oriental aquesta tipologia de productors ha estat recollida recentment en el *Catàleg de productors artesans del Vallès Oriental*, amb l'objectiu d'apropar aquest tipus de producte al consumidor final i dinamitzar així el consum local. Val a dir que el catàleg és viu, i que de ben segur que hi ha productors que no hi surten o alguns dels que hi surten no hi seran en un futur. Altres publicacions com la de la

³⁹ J. FONT i O. LLOBET (2013).

⁴⁰ H. RENTING *et al.* (2003); A. BENET (2011).

⁴¹ J. D. PLOEG (2008).

Categorització de varietats locals de mongeta del Vallès Oriental (2014) o la de *Categorització de varietats locals de tomàquet del Vallès Oriental (2016)*, són indicadors d'una certa reivindicació de la pagesia i de la qualitat dels seus productes.

Un altre dels indicadors que mostren la tendència emergent a la comarca per fomentar la producció i el consum d'aliments saludables, és l'augment de la producció agrària ecològica certificada. Una anàlisi de les dades del Consell Català de la Producció Agrària Ecològica (CCPAE) mostra que des de l'any 2009 fins al 2016 el nombre d'operadors a la comarca ha passat de 67 a 107, xifra que representa un augment del 62 % en cinc anys. Les dades també mostren que una bona part dels productors han fet el pas d'elaborar i vendre el producte per poder arribar així al consumidor final.

L'augment dels productes locals i ecològics és una mostra d'un canvi de tendència, tant des de la producció com des del consum. Nous perfils de pagesos i pageses agafen les regnes de les explotacions agràries i nous perfils de persones estan interessades a consumir aquest tipus de productes. El consum de proximitat és el ressorgiment i la revaloració de la producció agroalimentària vinculada a la terra i allunyada de l'homogeneïtzació productivista de l'agricultura convencional. Fruit d'aquesta emergència són els diversos projectes de recuperació de varietats i receptes tradicionals, així com productors i elaboradors centrats a fer un producte de qualitat.

Productes de Palou en el mercat del dissabte de Granollers. Fotografia: Neus Monllor, gener 2017.

Molts d'aquests projectes agraris estan treballant en l'obtenció d'un producte final, com per exemple conserva de mongeta del ganxet, cremes de verdures, melmelades o fins i tot plats preparats amb producte local. Per tal de resoldre la mancança amb què es poden trobar alguns productors, hi ha a la comarca diverses iniciatives d'obradors que permeten passar del producte primari a un de més elaborat. N'existeix actualment un d'iniciativa privada a l'Ametlla del Vallès en el qual els productors poden portar el seu producte perquè sigui elaborat. Els socis de la Cooperativa Agrària del Vallès poden fer ús de l'obrador de què disposen, en el qual bàsicament s'elaboren les conserves de llegums dels socis. N'hi ha un altre d'iniciativa pública en marxa a Tagamanent, en el qual l'objectiu és que cada productor o artesà pugui fer ús de l'espai a uns preus públics i que pugui elaborar tot tipus de producte agroalimentari (pa, conserves o carn). A Gallecs també hi ha un obrador en què es transformen molts dels productes que s'elaboren a l'espai, com ara els llegums o les verdures.

Pel que fa a l'Espai Rural de Gallecs, s'ha de reconèixer la tasca feta en els darrers anys per treballar en els límits de la interfície agrària amb la urbana i modelar un paisatge únic en què es comparteixen multitud d'usos diversos. Actualment a Gallecs existeix una entitat de gestió, el Consorci de Gallecs, i una associació de productors, l'Associació Agroecològica de Gallecs, que treballen amb una línia molt clara de producte final ecològic i local, ja que gairebé la meitat de les hectàrees de l'espai agrari estan certificades pel CCPAE. Els conreus, tot i que hi ha horta, són principalment de llegums i cereals, dels quals elaboren farina de vuit varietats diferents amb un molí. Un dels recursos de dinamització de l'Espai Rural de Gallecs és l'agrobotiga, que obre els caps de setmana i dies festius per tal que les persones que gaudeixen de l'espai rural també puguin comprar productes del territori.

A l'hora de definir el sistema agroalimentari de Granollers, la ciutat destaca pel seu potencial per al consum local, amb una població de 60.000 habitants. Quan ens fem la pregunta de si aquesta població és suficient per fer de motor de l'espai productiu de la ciutat, els diferents actors entrevistats mostren posicions divergents. Per una banda, s'identifica que la població de Granollers encara no és prou madura per consumir de manera regular els productes del territori, ja sigui de Palou o dels espais agraris del Vallès Oriental, i per una altra, existeix una voluntat de continuar treballant per canviar aquesta tendència. Actualment, s'identifica una tasca de sensibilització sobre la identitat d'alguns productes com la mongeta o els tomàquets, però no hi ha una demanda creixent de la població d'altres productes que puguin completar el cabàs de la compra.

Amb relació als punts de venda de producte local a la Granollers agropolitana, la majoria dels agents coincideixen a identificar que encara hi ha

una mancança d'accés als productes del territori d'una manera senzilla. A Granollers s'identifiquen bàsicament tres canals d'accés als productes del territori: els mercats, les botigues especialitzades i la cooperativa de consum La Magrana Vallesana.

Al mercat del dijous de Granollers es poden trobar algunes parades amb producte de la Granollers agropolitana a la plaça Perpinyà, pagesos i pageses dels pobles veïns que regularment porten a la ciutat els seus productes. A més, hi ha un mercat de productes locals dues vegades al mes, a la plaça de les Olles, i un mercat de producte artesà el segon dissabte de cada mes, a la plaça de la Porxada. Tot i així, una de les reivindicacions de molts dels agents és que molts dels potencials compradors de producte local no saben on trobar-lo. Aquest fet limita la capacitat, tant de venda com de compra. Arran d'aquesta demanda, l'Ajuntament de Granollers organitza un mercat nou els dissabtes, en el qual prioritza les parades amb producte local i ecològic. En aquest mercat hi ha 19 parades, algunes de les quals són compartides entre diferents projectes amb la fórmula del partenariat. D'aquesta manera, un total de 25 empreses agroalimentàries diferents ofereixen el seu producte directament als consumidors cada dissabte a la plaça de la Corona. Gairebé la meitat dels productors són ecològics, i s'hi poden trobar productes variats d'horta, a més de diversos elaboradors de carn i embotits, formatge, oli, conserves, mel i cervesa, la majoria de la Granollers agropolitana, ja sigui la naturrural, la rural o la rururbana.

Pel que fa al comerç local, en poques botigues de Granollers es pot trobar producte de Granollers o dels municipis veïns. S'identifiquen botigues com la Fruiteria Capdevila, La Clotxa, Ca la Marga, La Perla o Servifruit, així com la botiga L'Hort de Palou, de la SAT Granollers, al centre de la ciutat. Són establiments que aposten, en major o menor mesura, per la venda de producte del territori, però en termes generals no s'identifica una estratègia de suport directe a la pagesia propera o als productors agroalimentaris de la comarca. És important assenyalar que en alguns casos encara es confonen termes com local, ecològic, natural, artesà o de pagès, fet que mostra la necessitat de treballar temes de sensibilització ciutadana en relació amb l'alimentació saludable i la producció de proximitat.

Finalment, s'ha de destacar la botiga de la cooperativa de consum La Magrana Vallesana, en la qual tots els productes són ecològics. És la botiga dels socis i s'hi troben gairebé tots els productes de proximitat i ecològics que actualment es produeixen a la comarca. La Magrana Vallesana és un agent actiu en la promoció de l'alimentació saludable i sostenible, tot i que presenta limitacions per a la compra de producte local, ja que no n'hi ha gaire que compleixi les dues característiques alhora de ser de proximitat i ecològic. En aquest sentit, la Magrana Vallesana és un agent vital en el

sistema agroalimentari de la Granollers agropolitana, ja que està introduint canvis des del vessant del consum que tenen repercussions en la part productiva, com per exemple el projecte d'horta urbana i de recuperació de llavors en què la cooperativa està involucrada, així com la demanda regular que assegura als seus productors ecològics de proximitat, sobretot d'horta.

Un altre dels elements importants dins d'un sistema agroalimentari local com a espai de consum, són els restaurants. Al Vallès Oriental s'ha creat recentment l'associació Cuina VO, que es defineix com una agrupació voluntària de cuiners i restaurants del Vallès Oriental, que promou i difon les virtuts i singularitats de la cuina vallesana. A Granollers, n'és part la Fonda Europa, en la qual es poden trobar alguns productes dels pagesos i pageses del Vallès Oriental. Per la seva banda, a la comarca també s'identifiquen cinc restaurants Km0-Slow Food (cap d'ells a Granollers) que treballen per la promoció dels aliments bons, nets i justos. La consciència per oferir productes del territori als restaurants també s'identifica com una tendència emergent de cuina compromesa,⁴² en la qual els cuiners i cuineres agafen un rol actiu en la defensa de la pagesia i dels productes de la terra.

Amb relació a les cuines col·lectives, s'ha de tenir en compte que també són espais de consum rellevant en els sistemes agroalimentaris locals, com ara les de les escoles o les dels hospitals. Al Vallès Oriental fa anys que es treballa en la introducció de menjar de proximitat i ecològic a les escoles, tot i que segons l'opinió de diversos agents és un tema molt delicat de tractar, sobretot en relació amb les empreses que ja s'ocupen de l'alimentació dels infants, així com en algunes escoles en les quals les mares i pares no són partidaris d'introduir canvis. Segons el Consell Comarcal del Vallès Oriental, l'any 2012 es va fer una primera diagnosi enviant qüestionaris a totes les escoles de la comarca, però es va rebre molt poca resposta. Tot i així es va començar a treballar amb set escoles, introduint productes de proximitat i ecològics, i fent tallers de formació tant per al personal de les cuines de les escoles, com per a les famílies dels escolars.

Tot i la potència de la ciutat de Granollers com a pol de consum de producte local, hi ha alguns agents que identifiquen la necessitat de vendre producte a Barcelona. Aquest és un dels grans debats quan es parla de producció i consum local, ja que en funció del producte, de la quantitat produïda i del model de negoci de l'empresa, les necessitats de venda són molt diferents. Arran d'aquesta reflexió es posa sobre la taula un altre dels temes clau en parlar de sistemes agroalimentaris locals: la distribució. En els darrers anys la figura de l'intermediari s'ha aprofitat del sector primari, i és per aquest motiu que actualment la tendència és a reduir al màxim aquesta figura. La

⁴² I. LÓPEZ-MORENO *et al.* (2016); N. MONLLOR (2014).

problemàtica emergeix quan aquesta feina distorsiona bona part de la tasca productiva o bé no la pot assumir directament la pagesia.⁴³ Actualment a la Granollers agropolitana manca l'organització de la producció per poder arribar amb més facilitat al consum final, ja sigui a través d'una central de compres o d'intermediaris amb criteris ètics que siguin justos tant amb la part de producció com amb la de consum.

En aquest apartat s'ha sintetitzat la realitat productiva i de consum de la Granollers agropolitana, fent èmfasi en les dinàmiques dels seus agents més compromesos. Des d'un punt de vista optimista, l'activitat actual mostra una tendència creixent d'experiències agràries innovadores i de canals nous per arribar al consum d'aquests aliments. Cal sumar-hi alguns dels reptes més punyents que presenta la pagesia, com ara l'accés a la terra, la viabilitat de les empreses agràries o la distribució dels productes locals. Són temes que cal treballar de manera coordinada i amb una estratègia compartida. És per aquest motiu que tot seguit es proposa la creació d'un consell alimentari per a la Granollers agropolitana.

6. Una estratègia alimentària per a la ciutat

Dintre de les dinàmiques de les cadenes agroalimentàries, les ciutats són els nodes de consum més rellevants, fet que implica una ordenació i planificació, per tal que tota l'estructura, des de la producció fins al consum, esdevingui tan equilibrada com sigui possible.⁴⁴ Sota aquest argument, i alhora fruit dels canvis socials, culturals i polítics dels darrers anys, ha emergit en diferents ciutats del món una necessitat de prioritzar l'alimentació saludable de la ciutadania més urbana.

L'octubre de 2015 més de cent ciutats d'arreu del món varen signar el Pacte de polítiques alimentàries urbanes de Milà.⁴⁵ Aquest document, més enllà de les voluntats i objectius específics, destaca dues qüestions fonamentals en les quals les ciutats tenen un important poder de canvi. En primer lloc, es reconeix el valor multifuncional del sistema alimentari, en el qual es tenen en compte totes les seves implicacions econòmiques, socials, culturals, territorials i ambientals. En segon lloc, se situa l'escala local com el node de referència per provocar un canvi en les relacions de producció i consum, i es reivindica la ciutat com a pol de consum estratègic que ha de contribuir a una millora en els sistemes agroalimentaris locals.

⁴³ X. MONTANYÉS (2016).

⁴⁴ P. MILONE *et al.* (2015).

⁴⁵ Vegeu: <http://www.milanurbanfoodpolicycompact.org/>.

Segons Moragues,⁴⁶ per transformar el sistema alimentari cal tenir en compte dos elements clau. En primer lloc, un enfocament integral i holístic, i, en segon lloc, incloure en les estratègies de canvi la màxima diversitat d'agents possible. Aquests dos elements també es recollien en l'objectiu general del projecte europeu Rururbal,⁴⁷ que apostava per «dissenyar una estratègia de governança per a la gestió dels territoris periurbans, a través de la valorització, comercialització i promoció del consum de recursos agroalimentaris locals». Aquestes dues reflexions evidencien la necessitat de tenir una estratègia integrada i holística, ahora que es treballa en totes les fases del procés amb la màxima diversitat d'actors possible per enfortir la governança de la planificació.

Amb relació a la Granollers agropolitana, la present investigació ha identificat alguns dels elements necessaris per portar a terme una estratègia alimentària per a la ciutat. Es destaquen els següents:

- El Pla Estratègic de Palou, element de planificació dels espais agraris de Granollers i de foment de l'alimentació saludable de la ciutat.
- La tendència emergent de la ciutat i de la regió agropolitana a produir i consumir aliments de proximitat i ecològics.
- La diversitat d'actors al Vallès Oriental que estan organitzats per consolidar i per fomentar noves experiències agràries al llarg de tota la cadena de valor agroalimentària.
- El discurs entorn de la sobirania alimentària i l'agroecologia com a eina de treball per tal de vetllar per uns espais agraris que produeixin aliments saludables per a la població local.
- La bandera de les varietats locals com a defensa de la pagesia i dels seus valors multifuncionals, que situï el Vallès Oriental com a referent en recuperació de l'agrobiodiversitat cultivada.

L'experiència de la recerca mostra un escenari ple d'oportunitats per portar a terme experiències innovadores de transformació, com per exemple el mercat del dissabte que promou l'Ajuntament de Granollers o l'obrador artesà que promou l'Ajuntament de Tagamanent. La fotografia actual mostra que moltes de les accions que anys enrere es veien excessivament complexes o poc viables, són avui una realitat que dona sortida a les necessitats, tant des de la producció agroalimentària com des del consum conscient. Al mateix temps, el territori continua amb alguns dels reptes atàvics, com són el relleu generacional de la pagesia, la contínua pressió urbanística sobre els sòls més fèrtils o la dificultat de la distribució i dels preus justos.

⁴⁶ A. MORAGUES (2015).

⁴⁷ Rururbal va ser un projecte transnacional en el marc del Programa MED de la UE (2007-2013) per tal de dissenyar una estratègia de governança per a la gestió de territoris periurbans mitjançant la valorització, comercialització i promoció del consum de recursos agroalimentaris locals, en el qual va participar el Consell Comarcal del Vallès Oriental.

Detall del mercat del dissabte a la plaça de la Corona de Granollers, amb productors locals i ecològics de l'espai rural de la Granollers agropolitana. Fotografia: Neus Monllor, gener 2017.

Pel que fa al Pla Estratègic de Palou, el document descriu les principals línies de treball per tal de fomentar l'espai agrari granollerí, així com el consum d'aliments saludables a la ciutat. De les accions que s'hi recullen, algunes ja s'han portat a terme, com per exemple la creació de la marca de qualitat Productes de Palou, la participació en el projecte de banc de llavors locals o la creació del mercat de proximitat, i d'altres estan pendents d'execució, com ara la incubadora de projectes agraris, la facilitació de l'accés a la terra o el desenvolupament d'esdeveniments a Palou amb repercussions exteriors.

Per la seva banda, i des d'una visió d'estratègia alimentària, s'identifica una necessitat de fer un pas més enllà i valorar la possibilitat de crear un consell alimentari de la Granollers agropolitana. Aquesta és una figura que cobra força arran del Pacte de Milà i que es basa en la creació d'espais de deliberació on convergeixen diferents actors d'un determinat espai geogràfic amb l'objectiu principal de definir, modificar o desenvolupar polítiques alimentàries. Més enllà d'altres figures de planificació i gestió del territori, els consells alimentaris centren la seva atenció en l'aliment, a partir del qual es treballen les altres esferes socioeconòmiques, ambientals, culturals o territorials, sempre des d'una visió sostenible dels sistemes agroalimentaris locals.

A la comarca del Vallès Oriental ja hi ha hagut experiències de concertació en aquest sentit, com la que es va portar a terme a partir del projecte Rururbal, en la qual diverses entitats, empreses i persones varen participar per treballar de manera conjunta en temes de producció i consum local d'aliments. Actualment i gràcies a la tasca de recuperació de varietats locals, hi ha algunes entitats comarcals que estan treballant de manera coordinada:

Ajuntament de Granollers, Consell Comarcal del Vallès Oriental, l'associació Llavors Orientals, Slow Food Vallès, l'associació gastronòmica Cuina VO, La Magrana Vallesana, el Museu de Ciències Naturals de Granollers, el Consorci de Gallecs o l'Associació Agroecològica de Gallecs.

116

La Granollers agropolitana es troba en un moment madur per portar a terme moltes de les accions que ja recullen els documents estratègics que existeixen al territori, que en aquest cas són sobretot el Pla Estratègic de Palou i la Carta Europea de Governança Territorial i Alimentària, sorgida del projecte Rururbal. Són accions de foment, promoció i consolidació de tota la cadena de valor del producte agroalimentari local pensades des de diferents escales i amb la implicació de diversos actors del territori. El repte més punyent és posar a disposició els recursos econòmics i humans per poder portar a terme les accions que els processos de participació ciutadana han definit en els darrers anys. En aquest sentit, es valora que l'enfortiment d'un grup de treball en format de consell alimentari de la Granollers agropolitana i dinamitzat des de la base social, seria una eina útil i àgil per avançar vers una ciutat connectada amb els seus espais rurals i agraris, que en paraules de Jaime Izquierdo ve a ser una forma de pensar agropolitana que treballa per consolidar una relació complementària entre la ciutat i el camp.⁴⁸

Ponències
Revista del
Centre d'Estudis
de Granollers,
21 (2017), 89-120

Els fogons de l'engranatge de l'alimentació conscient són actius per continuar cuinant el futur de la pagesia a casa nostra. Cada passa, per petita que sigui, és una fita en el camí de l'alimentació saludable, i és necessari que cadascun de nosaltres camini amb un pas compromès vers un territori actiu i viu. Menjar és una acció directa de política agrària i la pagesia de la Granollers agropolitana necessita que li fem costat amb un acte de butxaca. Comprar els seus productes és una manera d'agrair-los l'esforç, la dedicació i la paciència diària i constant; el diàleg amb la terra que fa possible la màgia de l'alimentació de qualitat a la vora de casa. La Granollers agropolitana és una realitat on totes les persones posem el nostre granet de sorra per fer possible allò que desitgem. Els recursos agraris i alimentaris actuals mostren el dinamisme d'una ciutat que fa de motor per mantenir viva la pagesia que la nodreix.

Agraïments

Estic contenta i agraïda de la recerca que he pogut portar a terme gràcies a la Borsa d'Estudi 18è Memorial Joan Camps. Per a mi ha estat una oportunitat única per aprendre de la mà de les múltiples persones que m'han acompanyat al llarg del procés d'investigació. Moltes gràcies a totes les

⁴⁸ J. IZQUIERDO (2008), p. 30.

que heu fet possible la publicació d'aquest treball, i especialment a les que doneu vida al Centre d'Estudis de Granollers, que va confiar en la proposta inicial, i a en Jordi Planas, que m'ha acompanyat durant totes les fases de la recerca. Finalment, vull fer una menció de tot cor a totes les persones que feu possible una alimentació saludable de proximitat amb el vostre compromís diari pel treball amb la terra i per la Terra.

Bibliografia

AJUNTAMENT DE GRANOLLERS (2007): *Pla d'Ordenació Urbanística Municipal de Granollers*.

AJUNTAMENT DE GRANOLLERS (2012): *Anàlisi de l'activitat agrària de Granollers*.

AJUNTAMENT DE GRANOLLERS (2014): «Passes cap a la reactivació agrària de Palou», *Granollers informa. Butlletí municipal de Granollers*, 117 (abril 2014), p. 4-6.

AJUNTAMENT DE GRANOLLERS i L'ESPIGALL (2014): *La gestió dels recursos hídrics de Palou per a usos agraris*.

ALDOMÀ, IGNASI (2009): *Atles de la nova ruralitat*, Lleida, Fundació del Món Rural.

BENET, ARIADNA (ed.) (2011): *Agricultura ecològica i sostenibilitat*, Barcelona, Editorial UOC.

BINIMELIS, ROSA; BOSCH, MARIONA; HERRERO, AMARANTA (2008): *A sol i serena. dones, món rural i pagesia*, Barcelona, Institut Català de les Dones, Generalitat de Catalunya.

CATALUNYA CAIXA (2015): *Anuari econòmic comarcal 2015*, Barcelona, BBVA.

DUCH, GUSTAVO (2010): *Lo que hay que tragar: minienciclopedia de política y alimentación*, Madrid, Los Libros del Lince.

FONT, JOSEP, i LLOBET, OLGA (2013): «El boom de l'ocupació al Vallès Oriental (1985-2012)», *Ponències. Revista del Centre d'Estudis de Granollers*, 17, p. 15-49.

GORDI, JORDI (2003): *Gallecs. Més de trenta anys de propostes i accions*, Barcelona, Ed. Mediterrània.

HOLT, ERIC (ed.) (2013): *Movimientos alimentarios unidos. Estrategias para transformar nuestros sistemas alimentarios*, Barcelona, Icaria.

IZQUIERDO, JAIME (2008): *Asturias, región agropolitana*, Oviedo, KRK Ediciones.

LÓPEZ-MORENO, IGNACIO; MONLLOR, NEUS; GUILLAMON, JAUME; GONZÁLEZ, CARLES; MEDINA, XAVIER (2016): «La cuina compromesa: estudi de cas exploratori sobre la viabilitat de pràctiques alternatives de restauració a la nova ruralitat catalana», *Documents d'anàlisi geogràfica*, 62 (3), p. 595-612.

MARULL, JOAN *et al.* (2008): «El tratamiento del territorio como sistema: criterios ecológicos y metodologías paramétricas de análisis», *Ciudad y territorio*, 157, p. 439-453.

MARULL, JOAN *et al.* (2014): «Recovering the landscape history behind a Mediterranean edge environment (the Congost Valley, Catalonia, 1854 – 2005): the importance of agroforestry systems in biological conservation», *Applied Geography*, 54 p. 1-17.

MEDINA, F. XAVIER (2010): «Introducció: reflexions sobre les alimentacions contemporànies», dins MEDINA, F. XAVIER (ed.). *Reflexions sobre les alimentacions contemporànies. De les biotecnologies als productes ecològics*, Barcelona, UOC, p. 11-22.

MILONE, PIERLUIGI; VENTURA, FLAMINIA; YE, JINGZHONG (2015): «Reproducing future in rural area», P. MILONE, F. VENTURA & J. YE (ed.), *Constructing a new framework for rural development*, Bingley, Emerald Group Publishing Limited, p. 325-333.

MONLLOR, NEUS (2011): *Explorant la jove pagesia: camins, pràctiques i actituds en el marc d'un nou paradigma agrosocial. Estudi comparatiu entre el sud-oest de la província d'Ontario i les comarques gironines*. Tesi doctoral. Girona, Universitat de Girona [disponible en línia: <http://www.tdx.cat/handle/10803/70011>].

MONLLOR, NEUS (2013): «El nuevo paradigma agrosocial, futuro del nuevo campesinado emergente», *Polis*, 34 (12), p. 203-223 [disponible en línia: <http://polis.revues.org/8831>].

MONLLOR, NEUS; GUILLAMON, JAUME; GUIRADO, CARLES; MEDINA, F. XAVIER, i LÓPEZ, IGNACIO (2014): «Cocina, transformaciones sociales y nuevos conceptos para nuevas prácticas alimentarias: el caso de la Cuina compromesa (Burg, Pirineo de Lleida)», *Studium, Revista de Humanidades*, 20, p. 213-256.

MONTANYÈS, XAVIER (2016): «Una reflexión sobre los vacíos en la distribución alternativa», *El debate de la distribución alimentaria*, 25, p. 5-10.

MONTASELL, JOSEP (2006): «Els espais agraris de la regió metropolitana de Barcelona», *L'Atzavara*, 14, p. 73-89.

MONTASELL, JOSEP (2009): «La gestió dels espais agraris», dins S. Callau *et al.* (ed). *La futura llei d'espais agraris de Catalunya. Jornades de reflexió, participació i debat*, Girona, Documenta Universitària, p. 157-208.

MONTASELL, JOSEP (2013): «Ressenya del llibre *Percepcions de l'espai agrari periurbà*», *Quaderns agraris*, p. 115-119.

MORAGUES, ANNA (2015): «Caminando hacia un consejo alimentario en Valencia», Valencia, Ajuntament de València [en línia].

NAVARRO, IRENE, i VALDELVIRA, MÍRIAM (2013): «Reflexions i aplicació del Pla de Paisatge de Granollers», *Ponències. Revista del Centre d'Estudis de Granollers*, 17, p. 77-109.

PAÛL, VALERIA (2008): «Al voltant de la identitat del paisatge vallesà», *Ponències. Anuari del Centre d'Estudis de Granollers 2007*, p. 79-121.

PEREZ-VITORIA, SILVIA (2010): *El retorno de los campesinos. Una oportunidad para nuestra supervivencia*, Barcelona, Icaria.

PETRINI, CARLO (2005): *Buono, polito e giusto. Principi di nuova gastronomia*, Torino, Giulio Einaudi.

PLANAS, JORDI (2015): «Expansió i crisi de la vinya al Vallès (1860-1940)», *Ponències. Revista del Centre d'Estudis de Granollers*, 19, p. 109-150.

PLOEG, JAN DOUWE VAN DER (2006): «Agricultural production in crisis», dins P. J. CLOKE, T. MARSDEN, P. MOONEY (eds.). *Handbook of Rural Studies*, Londres, SAGE Publications, p. 258-277.

PLOEG, JAN DOUWE VAN DER (2008): *The new peasantries: struggles for autonomy and sustainability in an era of empire and globalization*, London, Routledge.

PLOEG, JAN DOUWE VAN DER (2010): «The food crisis, industrialized farming and the imperial regime», *Journal of Agrarian Change*, 10 (1), p. 98-106.

PLOEG, JAN DOUWE VAN DER (2013): *Peasants and the art of farming: A Chayanovian manifesto*, Winnipeg, Fernwood.

PLOEG, JAN DOUWE VAN DER *et al.* (2000): «Rural development: from practices and policy towards theory», a *Sociologia Ruralis*, 40(4), p. 391-408.

Productes del Vallès Oriental. Productes de la Terra, Granollers, Biblioteques de Granollers, 2015.

PUIG, JORDI (2013): *Les varietats hortícoles locals del Vallès Oriental, estat de situació socioambiental*, Universitat Autònoma de Barcelona, tesi doctoral en xarxa [en línia].

PUIG, JORDI (2015): *L'hort del segon origen: l'horticultura del futur amb arrels al passat*, L'Espluga de Francolí, Barcino.

RAMÍREZ-GARCÍA, SUSANA; MANCHA-CÁCERES, OLGA INMACULADA; DEL-CANTO-FRESNO, CONSUELO (2016): «Las agriculturas territorializadas, oportunidades y retos frente al paradigma agroindustrial», *Documents d'anàlisi geogràfica*, 62(3), p. 639-660.

RENTING, HENK; MARSDEN, TERRY; BANKS, JO (2003): «Understanding alternative food networks: exploring the role of short food supply chains in rural development», *Environment and planning A*, 35 (3), p. 393-412.

RIECHMANN, JORGE (2003): *Cuidar la T(t)ierra. Políticas agrarias y alimentarias sostenibles para entrar en el siglo XXI*, Barcelona, Icaria.

ROMERO, JOAN (2002): «Regulaciones agroambientales de la actividad agraria en la Unión Europea. Contexto, procesos y política públicas», dins C. Gómez i J. J. González, (coord.): *Agricultura y sociedad en el cambio de siglo*, Madrid, McGraw Hill i UNED, p. 623-652.

VENTURA, FLAMINIA; MILONE, PIERLUIGI; PLOEG, JAN DOUWE VAN DER (2010): «Understanding rural development dynamics», dins P. MILONE & F. VENTURA (ed.): *Networking the rural. The future of green regions in Europe*, Assen, Royal van Gorcum.

VIURE, JAUME (2015): *Estudi del relleu generacional a les explotacions agràries de Catalunya: anàlisi i apunts per a una proposta estratègica*, treball final de carrera, Universitat de Vic.